

ІДЕОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ П. ОРЛИКА В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ВПРОДОВЖ ХVІІІ СТ.

Після поразки справи гетьмана Івана Мазепи як в Україні, так і за її межами – в середовищі козаків-емігрантів – склалася досить складна політична ситуація, котра означала фактичний занепад Гетьманщини та інкорпорацію українських земель Російською державою. Однією з альтернатив уникнення цього була можливість реалізації політико-правових ідей П. Орлика. Насамперед, завдяки розвитку Запорозької Січі в самостійну державу.

Актуальність теми зумовлена важливістю вивчення української ідейно-політичної спадщини. Мета статті полягає у характеристиці ідеологічних поглядів П. Орлика з огляду на політико-правовий розвиток запорозького козацтва. Об'єктом дослідження є творча та ідейна спадщина П. Орлика в контексті формування республікансько-демократичних засад Запорозької Січі. Предмет дослідження полягає в аналізі ідеологічних аспектів політико-правової спадщини П. Орлика та політико-правового устрою запорозького козацтва періоду Гетьманщини.

5 квітня 1710 р., під час процедури обрання Пилипа Орлика на посаду гетьмана, між ним, з одного боку, та старшиною й військом з іншого було укладено угоду, відому під назвою „Конституція прав і свобод війська Запорозького” („*Pacta et constitutiones legume libertatumque Exercitus Zaporoviensis*”), ідея котрої, як вірогідно, й авторство належить П. Орлику.

„Договір та постанова між гетьманом Орликом та Військом Запорозьким” від 5 квітня 1710 р. більше відомий як „Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького...” (Бендерська конституція) являв собою конституційний акт, що мав регламентувати принципи формування та функціонування влади, територіальний устрій тощо у Війську Запорозькому. Однак „Пакти...” так і залишилися лише конституційним проектом і не були застосовані на практиці [1, 205 – 206]. Цей документ із 16 статей був укладений невеликою групою дисидентів-вигнанців. Він відображав політичні погляди та інтереси не лише мазепинських емігрантів, а й багатьох їхніх однодумців, що залишилися в Україні [2, 84 – 85].

На думку О. Трофимук, основоположною ідеєю „Конституції прав і свобод війська Запорозького” є концепція Провидіння, Божественного промислу, що може бути свідченням віри самого П. Орлика в ідею месіанства України, української нації. Ідея Провидіння стрижнем проходить через усю преамбулу. Бог виступає не в сенсі символу віри, а є універсальною категорією: рушієм історичного процесу й водночас критерієм ладу, універсальної гармонії, носієм справедливості. Він – незбагнений, невстережний, незмірний, чудесний і водночас справедливий, милосердний, милостивий,

врешті – месник за кривди. Бог у розумінні Орлика є, властиво, сковородинським пантеїстичним Богом-Законом, якому, щоправда, притаманні деякі риси лицарського ідеалу. Саме з допомогою цієї категорії виражено візію козацького старшинного історичного процесу та вмотивоване право України на автономію і суверенність. Українська еліта, як видно з тексту документа, уявляла собі історію як ланцюг почергових злетів і падінь: „він звеличує на праведних терезах свого промислу одні народи і держави, а інші попирає співмірно до їхніх кривдних вчинків і провин, одні визволяє, інші зневолює, одні вивищує, інші пригноблює...”. Метою цього процесу, в основі уявлень про який лежить християнське вчення про очищення через спокуту власних гріхів, є поліпшення об’єкта цього процесу, котрий виступає водночас суб’єктом „мікрокосмічної історії”. Таким чином, вся історія України, „козацького народу”, починаючи від найдавніших часів, подана як зумовлений параметрами вищого замислу процес оптимізації української нації, спрямований на досягнення нею універсального ідеального ладу, одним з можливих різновидів котрого є викладена у „Конституції прав і свобод війська Запорозького” система держави. Здобуття самостійності, організація суспільства на основі критерію „праведного Божественного провидіння”, тобто реалізація „прав і свобод” української нації, котрі і є вираженням Божественної харизми – ось та мета, заради котрої відбувалися – на думку козацької старшини – усі перипетії української історії [3, 108 – 109].

Першим пунктом „Пактів...” було визначено „Віру Православного Східного Обряду” як традиційну державотворчу ідею, що повинна надати легітимності новоствореній Українській державі, правонаступниці Київської Русі [4, 318]. Водночас у документі можна прослідкувати спробу витворити новий державницький світогляд, роль котрого мала б виконувати станова ідеологія української шляхетсько-козацької верстви. Саме для легітимізації цієї нової ідеї використано Орликом концепцію Провидіння і міфологізовано електоральний акт, який водночас є ритуалом ініціації новітнього ладу [3, 112].

„Пакти...”, за словами В. Шевчука, стали вищою точкою політичного мислення українців у XVIII ст., бо фактично проголошували в Україні незалежну республіку; зберігався тільки протекторат шведського короля замість колишнього підданства царю – це був, зрештою, крок уперед, порівняно із вищим висловом української політичної думки XVII ст. в Гадяцькому трактаті 1658 р. [5, 197].

Головним постулатом „Пактів...” була повна незалежність України від Польщі та Москви, причому кордони з Польщею визначалися по лінії Случу, як колись за Б. Хмельницького [6, 342; 7, 336]. Замість самовладних тенденцій І. Мазепи, мала бути більш демократична влада. Карл XII як протектор України підтверджував не тільки права й привілеї Війська Запорозького, а також ставав гарантом незалежності країни [8, 21]. „Пакти...” певним чином обмежували гетьманську владу, а Генеральна рада трансформувалася в нову Раду, куди

мала входити козацька старшина, представники Запорозької Січі й виборні делегати від полків. Це означало створення парламентської республіки.

Аналіз „Пактів...” свідчить, що П. Орлик і козацька старшина цілком свідомо прагнули сформулювати нове світоглядне кредо для всього українського населення. Релігійна доктрина у формі національної ідеології (православ'я) зумовлювала духовну залежність від Москви аж до повного нівелювання національних ознак українців, котрі ставали лишень часткою міфічного „православного народу”. Така релігійно-детермінована самосвідомість була характерною для Низового, Запорозького козацтва, яке не спромоглося витворити концепції національної окремішності (та й не мало такої потреби) і після 1775 р. цілком розчинилося у збройних силах Російської імперії. Тому головною заслугою авторів проекту Конституції є намагання сформулювати на основі станової ідеології світоглядні принципи нації – творця нової держави. Роль станової ідеології для козацтва Гетьманщини мала виконувати сарматська етногенеалогічна легенда, котра легітимізувала незалежність цього стану від певного династа. Складовою частиною цієї легенди була договірна основа стосунків козацького стану з окремими династіями, тобто державами Європи. Цей договірний принцип, що органічно пов'язаний з особливостями розвитку політичної культури українців протягом довшого часу, і закладено в основу проекту Конституції. Ідея демократичного устрою держави з Генеральною військовою радою в якості парламенту була українцям і, зокрема козацтву, цілком зрозумілою і близькою. „Функціональне” вирізнення козацького стану при фактичному проголошенні рівності усієї людності роколанської, козаків і посполитих не вирішувала усіх проблем, в тому числі й розподілу влади, проте заклала прецедент в історії європейського суспільства. Очевидно каталізатором самосвідомості козацтва як власне національної еліти стала насамперед Переяславська угода 1654 р., внаслідок якої цей стан зміг ближче познайомитись з іншою формою державності. Таким чином, козацтво Лівобережної України поступово еволюціонувало у своєму самоусвідомленні від „споковівку вільного народу, захисника православної віри”, який ще з часів Рюриковичів був непідлеглим, бо слугував династам на основі угод, – до носія демократичних традицій розвитку суспільства, захисника парламентської республіки (адже саме ця ідея криється під поняттям „прав і свобод”). Ця ідея й пропонується українському поспільству як основа, що на ній мала б витворитися самосвідомість нації. Про це свідчить форма, у якій ця ідея висловлена [3, 113 – 114].

Наскрізною ідеєю ще одного відомого твору Пилипа Орлика „Вивід прав України” є доведення незалежності козацької нації та України. Така позиція автора рішуче заперечувала рішення Переяславської угоди 1654 р., котре, згідно переконання П. Орлика, свідчило про підступність намірів московського царя [9, 45]. Однак самих лише незалежництва, самостійництва й свободолобивості козаків було замало для створення власної держави без

стороннього втручання. Численні спроби українських гетьманів, починаючи від Богдана Хмельницького й завершуючи Пилипом Орликом, заручитися підтримкою Кримського ханства, Османської імперії, Польщі приводили лише до „зрадницьких” дій цих „союзників”, а то й до плондрування України та звірств над українським народом. Трагічна для українців, існуюча ще з часів Київської Русі, схильність до розбрату та міжусобних чвар, залучення до вирішення внутрішніх справ чужинців століттями перешкоджала формуванню ідеології, котра консолідувала б українську націю.

Після того як січовики на чолі з Костем Гордієнком пішли за Іваном Мазепою та після зруйнування Запорозької Січі, запорожці з 1709 по 1734 рр. змушені були жити на території Кримського ханства, де вони створили Олешківську Січ. У цей період запорозькі козаки чим далі – більшою мірою проявляють самоправність, непокірність і самочинність (за свідченнями сучасників), що стало навіть приводом для скарг на запорожців до російського царя [10, 2 – 3]. Ці риси були успадковані січовиками з давніх звичаїв і традицій. Ідеологічно вони різко суперечили російській деспотичній традиції. Відтак, царський режим прагнув знищити Січ як осередок українського бунтарства, волелюбності й патріотизму.

Республіканська форма правління, участь найширших кіл козацтва у вирішенні майже всіх господарських і суспільних питань сприяли стійкості Запорозької Січі як політичного організму. Проте повільно, але неухильно визрівали внутрішні та зовнішні умови й фактори, що привели до її загибелі. До того ж політичні суперечності та внутрішні конфлікти в середовищі січової громади вели до її ослаблення, підривали стабільність. Водночас це підсилювало агресивні прагнення царизму, який давно виношував плани зруйнування „злого гнізда”, як називав Січ Петро I і навіть знищення волелюбного „запорозького духу”, чого прагнула і нарешті здійснила Катерина II та її оточення.

Політика царизму щодо українського козацтва, в основі якої лежали принципи „поділяй і володарюй”, на жаль, приносила свої невтішні плоди. Царату вдавалося шляхом підкупів і лицемірного обдурювання роз’єднувати сили козацької старшини, залучаючи на свій бік певну її частину, з допомогою якої поневолювалася решта козацтва, поступово відбиралися його автономні права та вольності, а потім і зовсім було ліквідовано козацьку республіку [11, 8, 9, 39 – 45; 12, 274 – 279].

З погляду стратегічних інтересів російської влади, котра мала чітко виражений імперський характер, особливо в останній чверті XVIII ст., Запорозька Січ являла собою певний нонсенс. До цього додавалися ще й внутрішні проблеми Січі, її архаїчний лад, що вже не відповідав часові. Це розумів останній кошовий Запорозької Січі Петро Калнишевський, намагаючись проводити деякі реформи [13, 104]. Безсумнівно, за сприятливіших політичних умов Запорозька Січ, маючи значний прогресивний потенціал у вигляді республікансько-демократичних засад, могла б стати

основою для формування незалежної Української держави. Цю ідею фактично й стверджував у своїх творах П. Орлик. Також важливою політико-правовою ознакою козацтва в період Гетьманщини залишалися: високий ідеологічний рівень, заснований на системі громадянських цінностей, основними критеріями й складовими якого є особиста свобода, свобода участі в публічному житті, право у філософсько-доктринальному розумінні (договірні стосунки з верховною владою на основі взаємних обов'язків тощо) [14, 223].

Отже, ідеологічні погляди П. Орлика мали досить значний потенціал для розвитку козацько-гетьманської державності. Однак в силу низки причин він так і не був втілений в життя. Незважаючи на це, політико-правова спадщина і зокрема ідеологічні концепції П. Орлика заслуговують на подальше, більш ґрунтовне дослідження.

1. Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001.
2. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002.
3. Трофимук О. Літературний текст барокко як відображення світогляду доби // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Т. 2. – К.: Інститут української археографії АН України, 1993.
4. *История политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. Г.Г. Демиденко*. – Харьков: Факт, 1999.
5. Шевчук В. *Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення*. – К.: Абрис, 1995.
6. „Договір та постанова між гетьманом Орликом та Військом Запорозьким” // Кресін О.В. *Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія*. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001.
7. Див. також: „Покірний меморіал запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції 1709 р.” // Кресін О.В. *Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія*. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001.
8. Крупницький Б. *Гетьман Пилип Орлик (1672-1742), його життя і доля*. – Мюнхен: Вид-во „Дніпрова хвиля”, 1956.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1.
10. *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775 рр. / За ред. П. С. Соханя*. – Т. 1. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998.
11. *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775 рр. / За ред. П. С. Соханя*. – Т. 2. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2000.
12. Темко Г.Д. *Третій Рим: імперія проти України. Історико-політичний нарис*. – К.: Міжнародна агенція „BeeZone”, 2004.
13. *Правовий звичай як джерело українського права (XI-XIX ст.) / За ред. І.Б. Усенка*. – К.: Наук. думка, 2006.